

2015 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
JOGI MŰVELTSÉG, TÖRTÉNETÍRÁS
ÉS KANCELLÁRIA A 14. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
- *WEISZ BOGLÁRKA*
A KINCSTARTÓI HIVATAL TÖRTÉNETE
A 14. SZÁZADBAN
- *VADAS ANDRÁS*
TERMINOLÓGIAI ÉS TARTALMI KÉRDÉSEK
A KÖZÉPKORI MALOMHELYEK KÖRÜL
- *TÓTH-BARBALICS VERONIKA*
A DUALIZMUS KORI FŐRENDIHÁZ ELNÖKEI
ÉS ALELNÖKEI
- *ÁBRAHÁM BARNA*
SZLOVÁK SAJTÓ ÉS KORMÁNYZATI
SAJTÓPOLITIKA A NAGY HÁBORÚ ÉVEI
ALATT
- *VARGA ZSUZSANNA*
FÖLDREFORMOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században	527
Tóth-Barbalics Veronika: A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei	541
Ábrahám Barna: Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éveitől	565
Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában	583

MŰHELY

Bácsatyai Dániel: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon	607
Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül	619
Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során	649

MÉRLEG

A birodalmi toposzok rombolója (<i>Vajnági Márta</i>)	663
---	-----

ÉLETMŰ

Biográfia(k)ban elbeszélni. H. Balázs Éva (1915–2006), a felvilágosodás korának kutatója (<i>Krász Lilla</i>)	671
--	-----

Biográfiá(k)ban elbeszélni

H. Balázs Éva (1915–2006),
a felvilágosodás korának kutatója

„*Habent sua fata libelli*, különösen ha a szerző a huszadik században született Közép-Európa kissé keletibb zónájában. A szerző medievista volt, de az ötvenes évek Magyarország a kora újkor, a legújabb kor vizsgálatát igényelte és szorgalmazta. Folytak egy új egyetemes tankönyv sorozat munkálatai és majdnem véletlenszerűen II. József korának »újraértékelése« a szerző feladata lett. Voltak sztenderd monográfiák, forráskiadványok, a munkát ezek alapján el lehetett volna végezni, de alkati kérdés: a medievista természet-szerűleg levéltárba, kéziratárba rohan és maga-feltárta forrásokkal akarja a korszakot – elsősorban saját maga számára – hitelesíteni. Tehát ez történt. A tankönyv megjelent, bár a kézirat vitáján jozefinistának »bélyegezték« a szerzőt, aki a munka során valóban megszerette a kort, annak magyar és bécsi főszereplőit” – halála előtt alig tíz esztendővel eme történetírói ars poeticaként is olvasható sommás sorokkal pozicionálta saját magát, történelmi munkamódszereit és motivációt H. Balázs Éva a 18. század második felének időszakát, s benne a felvilágosult abszolutizmus hazai gyakorlatait szintetizáló 1987-ben kiadott főművének¹ angol fordításához fűzött bevezetőjében.² A fordítás 1997-ben jelent meg, amelyben a szerző bevallása szerint „negyven év kutatása-olvasása-újrágondolása került az olvasó elé, inkább személyes, mint összegző jelleggel”.³ Az „újrágondolás” hosszú folyamata valójában 2003-ban, a japán fordítás megjelenésével zárult le.⁴

H. Balázs Éva tehát az 1950-es években kezdett el behatóan foglalkozni a 18. század, ezen belül is annak „felvilágosult abszolutizmusként” aposztrofált, nagyjából II. József társuralkodásának kezdete és 1790-ben bekövetkezett halála, illetve rendszerének a századfordulóig, sőt bizonyos tekintetben azon is túlnyúlva a

1 *H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Magvető, Bp., 1987.

2 *Uő: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Central European University Press, Bp., 1997.

3 Az idézett szövegrészek az angol fordítás alapjául szolgáló magyar nyelvű bevezetés szövegéből származnak: H. Balázs Éva nyomtatásban megjelent munkái kéziratának hagyatéka (az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék H. Balázs Éva könyvtárát tartalmazó részlegében).

4 *A Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* c. kötet a japán olvasókhöz szóló új bevezetővel 2003-ban Yokohamában a Seibunška Ltd. gondozásában jelent meg. A bevezető szövegének magyar nyelvű verzióját ld. *H. Balázs Éva: Életek és korok. Válogatott írások*. Szerk. Krász Lilla. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 336–338.

reformkorig regisztrálható utóregzései közötti időszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális természetű jelenségeivel, az ezek mögött felsejlő, a társadalomszervezésben megmutatkozó strukturális, antropológiai, mentalitástörténeti, eszmetörténeti és helyenként tudománytörténeti összefüggésekkel. Történeti munkásságának gerincét ez a folyamatos önreflexió és önkorrekció mentén hosszú évtizedek alatt kiérlelt, újból és újból bővített szintézis alkotja, következésképpen ennek derivátumaiként, kiágazásaiként vagy éppen később bedolgozásra kerülő előmunkálataiként értelmezhetjük a Berzeviczy Gergely reformpolitikusról megjelent másik igen figyelemre méltó önálló kötetét, valamint a szűkebben vett (forrás- és konferenciakiadványok, emlékkönyv- és folyóirat-szerkesztések nélküli) szakmai életmű további részét képező közel másfél száz magyar és főleg német, francia nyelvű tanulmányát. Ha a szintézisnek mintegy fél évszázad alatt magyar vagy idegen nyelven megjelent különböző verzióit vesszük közelebről szemügyre, kibontakoznak azok a „beleíródott olvasatok”, amelyek jól mutatják, miként formálódott a szerzőnek a felvilágosult abszolutizmus nagy magyarországi kísérletéről kialakított autonóm felfogása, a maga által kijelölt tematikus súlypontok, illetve munkamódszere. Tükrözik ugyanakkor azt is, miként vált egy, a II. világháború utáni évtizedekben ideológiai okokból elhanyagolt kutatási terület nagyjából az 1970-es évektől éppen H. Balázs Éva aktív hazai, valamint nemzetközi tudományos jelenlétének, tudományszervezői tevékenységének is köszönhetően a humáncurriculum máig fontos részévé. Az alábbiakban ezeket az olvasatokat kíséreljük meg felfejteni és egymás mellé helyezni.

A munka első fázisát az 1950-es évek jelentették. A mint Mályusz Elemér tanítványa, az általa alapított népiségtörténeti iskola tagja pályáját középkorkutató-településtörténészként kezdő H. Balázs Évát⁵ a téma akkor találta meg, amikor 1949-ben az MTA Történettudományi Intézete különböző tematikákkal munkaközösségeket indított az egyetemi tankönyvek megírására, s rá a II. József uralkodásának időszakát tárgyaló részt osztották. Az elkészült első, József parasztpolitikáját tárgyaló verzió 1954-ben jelent meg.⁶ A munka utólagosan, idegen kéz által betoldott mondataival, egyes lábjegyzeteivel egyúttal az 1950-es évek politikai, társadalmi kényszerekre, a hatalom kultuszára épülő rendszerének tudományfelfo-

5 A középkorkutató H. Balázs Éva első nyomtatásban is kiadott munkája a Mályusz Elemér irányításával készült doktori disszertáció, amely Kolozs megye településtörténetét dolgozza fel: *H. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. Egyetemi Ny., Bp., 1939.* (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.). A településtörténet H. Balázs Éva számára rövid ideig továbbra is meghatározó kutatási irány maradt. 1939 és 1941 között mint a Teleki Pál alapította Államtudományi Intézet gyakornoka az 1941-ben a Baranya-háromszög visszacsatolása ügyében napirenden lévő tárgyalásokhoz készített munkaanyagot. Ennek során a 16. századtól 1828-ig terjedő időintervallumban vizsgált dicalis összeírások, valamint családi levéltárak anyagát alapul véve Tolna és Baranya vármegyék török megszállást követő sváb betelepítésével foglalkozott. A munkaanyagot sem a háború alatt, sem azt követően nem publikálták, egy töredékes változata 2002-ben jelent meg: *H. Balázs Éva: A Baranya-háromszög (A visszacsatolás munkaanyaga 1941-ből).* In: „und Thut ein Gnügen Seinem Amt.” Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. Szerk. Erb Mária et al. ELTE Germanisztikai Intézet, Bp., 2002. (Budapester Beiträge zur Germanistik) 535–538.

6 *H. Balázs Éva: A parasztság helyzete és mozgalmai, 1780–1787. Századok 88. (1954) 546–568.*

gásának jellemző lenyomata is. Több műhelyvita⁷ és kézirat gyanánt, egyetemi jegyzetként megjelentetett változat után⁸ magát a tankönyvet, benne H. Balázs Évának a jozefinus évtizedet tárgyaló fejezeteivel, végül 1962-ben adták ki.⁹ Már e korai alkotói periódusban is jól nyomon követhető, miként volt lehetséges Marczali Henriknek az alapvetően a bécsi Hofkanzlei vonatkozó levéltári fondjai, valamint az egykorú röpirat- és emlékiratanyag feldolgozására épülő rendkívül alapos háromkötetes II. József-monográfiája¹⁰ után a 18. századról újat hoznia, és önállóan, a Mályusz-iskolában szerzett sokoldalú forráskezelő gyakorlatának köszönhető történeti filológiai igényességgel vizsgálnia Magyarország történetének azt a periódusát, amellyel kapcsolatban sajátos módon ütközött az egykori, Szekfű Gyula nevével fémjelzett katolikus és a Domanovszky Sándor vezette protestáns történészek értékítélete.

A komoly szakmai kihívást jelentő feladatot úgy oldotta meg, hogy kutatásainak fókuszába a Pozsonyban, majd Budán székelő, személyi összetételében nem feltétlenül modern, de szervezetrendszerét, munkamódszereit tekintve európai összehasonlításban is korszerűen működő hatóság, a Helytartótanács addig figyelmen kívül hagyott irat kibocsátásnak tanulmányozását állította. A jozefinus időszak társadalomszervezésében, az intézményi struktúrák tekintetében kimutatható innovatív formációkat a korabeli Magyarország bürokratikus életét a kereskedelemtől a bűnüldözésig, a városi ügyektől a kultúráig irányító, a Bécsből kibocsátott rendelkezések gyakorlati végrehajtását a hazai viszonyokra adaptáló és egyúttal kontrolláló, a törvényhatóságokkal rendelet, levelek, emlékeztetők útján folyamatosan kommunikáló Helytartótanács úgynevezett „politikai” ügyosztályain (például megyei, városi, rendészeti, urbariális, kommerciális, kenyéréringsügyi, szegényügyi) felhalmozódott s szakszerűen archivált anyagok alapján mintegy „alulnézetből” rekonstruálta. Éppen ezek, az egyetemi tankönyv munkálatai során feltárt levéltári állagok, az anyagból II. József rövid uralkodásának viszonylatában kibontakozó társadalmi-politikai mozgások mögött rejlő mélyebb összefüggések feltárásának igénye vezették arra, hogy az intézményeket, a bürokratikus apparátusokat, a struktúrákat létrehozó, azokat működtető, a mozgásokat előidéző emberi tényezőket keresse. Már az 1950-es évek második felében „rátalált” a jozefinizmus egyik kortársára, az aktuálpolitikai jelenségekre figyelő és azokra érzékenyen reagáló tudós közgazdász alakjára, Berzeviczy Gergelyre.

A Berzeviczy Gergely személyes sorsalakulását 1763 és 1795 között tárgyaló, s rajta keresztül a korszak elméleti dilemmáit, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális gyakorlatait bemutató életrajzi monográfia átvezet H. Balázs Éva hosszú

7 Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője 11–12. (1954) 187–231., 1–6. (1955) 203–220.

8 *Ember Győző–H. Balázs Éva–Wellmann Imre*: Magyar történelem (1711–1790). Kézirat gyanánt. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1955.; *Uők*: Magyar történelem (1711–1790). Rövidített kiadás. Rövidítette Sinkovics István. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1956.

9 Magyarország története. II. A késői feudalizmus korszaka (1526–1790). Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. H. Balázs Éva fejezetei: 528–565., 612–624.

10 *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–III. MTA, Bp., 1881–1888.

alkotói periódusának az 1960-as, 1970-es és 1980-as éveket magában foglaló legtermékenyebb, második szakaszába. A két önálló kötet, jelesül az 1960-as években a Berzeviczy pályáját fiatal felnőttkoráig kísérő életrajz, valamint az 1980-as évek végén a Magyarország történetének tereziánus és jozefinus időszakát tárgyaló nagy szintézis publikálásával jól körülhatárolható mintegy harminc esztendő igen szemléletesen tükrözi, hogyan vált H. Balázs Éva számára a biográfia-írás egyszerre a megismerés eszközévé és módszerévé, s a nagyobb és kisebb léptékű biográfiaíróknak tárgyául választott személyiségek élettörténetében kimutatható hatásösszefüggések ábrázolása révén hogyan sikerült a magyar és egyetemes történetet organikusán összekapcsolnia.

A sajnós befejezetlenül maradt Berzeviczy-biográfiát részletesen kifejtett elméleti reflexió nem kíséri, a szerző munkamódszerének lényegét rögtön a kötet bevezetőjének első soraiban mindössze két mondatban fogalmazza meg: „Berzeviczy Gergely életrajzának írója arra törekszik, hogy az egyéni pályafutást, az egyéni jellemet, tevékenységet és életművet úgy mutassa be, mint egy egész társadalmi réteg arculatának és törekvéseinek megtestesülését. A megismerés dialektikája az a paradoxon, hogy az egyediség részletezésével és megelevenítésével közelítjük meg az adott kor, a tárgyalt osztály általános viszonyait, lényeges ellentmondásait.”¹¹ Mindazonáltal akarva-akaratlanul a történeti biográfia-írás egy új modellje bontakozik ki a kéziratként 1964-ben lezárt, majd 1967-ben nyomtatásban kiadott életrajzban.

Ez az időszak pontosan egybeesik a különösképpen a nemzetközi, de a hazai történetírásban is egyre markánsabb pozíciókat szerző, az addig meghatározó, alapvetően haladáselvű, pozitívista szemléletű történetírói gyakorlatokat meghaladni, felülírni igyekvő társadalomtudományos orientációnak a biográfia műfaji lehetőségeivel szemben tanúsított meglehetősen tartózkodó, sőt helyenként egyenesen elutasító magatartásával. Ha úgy tetszik, éppen az 1960-as és az 1970-es években regisztrálhatjuk a biográfia-írásnak a társadalomtörténet és a hagyományos életrajz kínálta műfaji keretek egymást kizáró, dichotómikus szembeállításában megnyilvánuló krízisét.¹² Az elutasítás lényegében annak a 19–20. századi evolucionista történetírói hagyományba illeszkedő, a konvencionális biográfia-írás gyakorlatában jól nyomon követhető redukcionista megközelítésnek szólt, amely egyfelől tematikusan elsősorban a politikátörténet szempontjából kiemelkedő nagy egyéniségek bemutatására irányult, másfelől a választott „hős” fejlődéstörténetét a személyiség mélyrétegeiben koherenciát feltételező módon, az életútnak forrásokkal jól dokumentálható egyes mozzanatait interpretatív és szigorú kronologikus rendbe szervező narráció alkalmazásával igyekezett rekonstruálni. Majd csak az 1970-es és 1980-as évek fordulójától

11 H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795. Akadémiai, Bp., 1967. 7.

12 Vö. Hagen Schulze: Die Biographie in der „Krise der Geschichtswissenschaft”. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 29. (1978) 508–518.; Sabina Loriga: La biographie comme problème. In: Jeux d’échelles. La micro-analyse à l’expérience. Éd. Jacques Revel. Gallimard–Le Seuil, Paris, 1996. (Hautes Études) 209–231., különösen 216–218.

jelentkező, a társadalomtudományos történetírással többé-kevésbé szembehe-lyezkedő posztmodern, illetve kultúratudományos törekvések kínáltak új alter-natívákat a társadalom- és struktúratörténészek megítélése szempontjából külö-nösebb elméleti reflexiókat és módszertani innovációt nem ígérő, s éppen ezért súlytalan műfajként megbélyegzett és közel két évtizedre félretett hagyományos biográfia megújítására.¹³

A biográfia-írásnak a nyugat-európai és bizonyos mértékig a magyar történet-írásban az 1980-as évek elejétől jelentkező „új reneszánsza” a redukcionista élet-rajzírás helyébe egy a legkülönbözőbb forrásszövegek kontextusainak egymásra építése révén létrehozott, folyamatosan reflektáló, nyitott, variábilis modellt állí-tott. A kontextuális, reflektáló biográfia eme új modelljében az egyén fölött elhe-lyezkedő struktúrák és folyamatok mint az individuális cselekvés irányultságait meghatározó keretfeltételek szisztematikus elemzése a korábbiaknál jóval na-gyobb hangsúlyt kapott.¹⁴ A megismerés horizontjának látványos kiszélesítésére való tudatos törekvést jelzik ugyanakkor azok a biográfiák, amelyek korábban életrajzírásra nem méltatott, a névtelenség homályába vesztett (például a paraszti, kézműves közeghez tartozó) történeti személyekhez kötődnek.¹⁵

E rövid műfajelméleti kitérő rávilágít arra, hogy H. Balázs Éva a felvilágo-sodás korára vonatkozó addig elvégzett, valamint speciálisan Berzeviczyre irá-nyuló kutatásait már az 1960-as években szinte ösztönösen egy olyan, – utólagos terminológiával élve – a kontextuális vagy reflektáló biográfia kínálta innovatív formában helyezte el, amelynek elmélete és módszertana mind ez idáig sem

13 Vö. *Michel Vovelle*: De la biographie à l'étude de cas. In: Problèmes et méthodes de la Biogra- phie. Actes du Colloque 3–4 mai 1985. Sorbonne, Paris, 1985. 191–198.; *Pierre Bourdieu*: Az életrajzi illúzió. In: *Uő*: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág, Bp., 2002. 68–76. (a francia nyelvű eredeti változat megjelenésének éve: 1986); *Giovanni Levi*: Az életrajz használatáról. *Korall* 2. (2000) 81–92. (a francia nyelvű eredeti változat megjelenésének éve: 1989).

14 Néhány jellemző biográfia az 1980-as, 1990-es évek terméséből, amelyek mintegy paradigmati- kus példái annak, miként bontakoztatható ki az egyéni sorsalakulás a magán- és közélet, a hét- köznapi élet és a hatalmi politika, illetve adott esetben az időtlen műalkotás és a térhez, időhöz kötött politikai cselekvés közötti kölcsönösségi mozzanatok tágabb történeti perspektívájából: *Norbert Elias*: Mozart. Egy zseni szociológiája. Európa, Bp., 2000. – a történész-kulturszocioló- gus Elias az 1980-as években dolgozott a biográfián, ami német eredetiben posztumusz kiadás- ban 1991-ben jelent meg; *Peter Burke*: The Fabrication of Louis XIV. Yale University Press, New Haven–London, 1992.; *Jacques Le Goff*: Saint Louis. Gallimard, Paris, 1996.

15 A kora újkor vonatkozásában a mikrotörténet-íráshoz erősen kötődő legkarakterisztikusabb pél- dák: C. Ginzburg 1976-ban a 16. századi friauli molnárról, Menocchióról kiadott „hagyomány- teremető” biográfiája, ld. *Carlo Ginzburg*: A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világ- képe. Európa, Bp., 1991. (az olasz nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1976). Ennek nyomán később jelentek meg N. Z. Davistól a Martin Guerre, egy 17. századi francia paraszt, G. Levitől a Gian Battista Chiesa falusi ördögűző, ill. D. Roche-tól a Jacques-Louis Ménétra 18. századi üvegesmester életvilágait bemutató kötetek, ld. *Natalie Zemon Davis*: Martin Guerre visszatérése. Osiris, Bp., 1999. (a francia nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1982); *Gio- vanni Levi*: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Osiris, Bp., 2001. (a francia nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1989); *Journal de ma vie*. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle. Éd. Daniel Roche. Montalba, Paris, 1982.

nemzetközi, sem magyar viszonylatban nem került részletes kidolgozásra. A biográfia-íráshoz kapcsolódó nyugat-európai történészviták historiográfiai szempontból nézve eddigi legátfogóbb illusztrációja a göttingeni Max-Planck Institut für Geschichte történettudományi sorozatában *Biographie schreiben* címmel 2003-ban megjelent kötet, amelyben a kontextuális biográfia minőségét, episztemológiai háttérét, lehetőségeit, esetleges alternatíváit, az e téren felmutatható eredményeket, a műfajt sokszorosan „kipróbált”, nemzetközileg elismert történészek (például H. E. Bödeker, J. Revel, A. J. La Vopa, K. Nowak, W. Frijhoff) elméleti írásokon és gyakorlati példákon keresztül igyekeznek felvázolni és összefoglalni.¹⁶ A Berzeviczy Gergely életrajzírójának irányában megmutatkozó elismerésnek mintegy szimbolikus gesztusaként értelmezhető, hogy éppen ez a nemzetközi mércével mérve is igen figyelemre méltó kötet „Für Éva H. Balázs” ajánlással került kiadásra.

A biográfia-írás tradicionális gyakorlatával ellentétben tehát Berzeviczy alakja nem önmagában zárt mikrokozmoszként, mitizált hősként jelenik meg. Személyisége egyetlen pillanatra sem szakad ki abból a szociokulturális közegből, amelybe beleszületett, amelyben gyermek-, ifjú-, majd felnőttkora mindennapjait élte, amely formálta, alakította őt, s amelyre maga is hatással volt. Az életút egyes állomásai és maga a karakter nem egyenes vonalú fejlődéstörténetként bontakozik ki: a biográfia szerzője jelzi a személyiség magánéletben, közéleti szerepvállalások során bekövetkezett megtorpanásait, visszafordulásait, elszomorító meghasonlását, s általában jelzi azt az „egyveleget”, amitől ez az Európában utazgató, német földön, Franciaországban, az éppen szabadságharcát folytató Belgiumban és a sok szempontból inspiráló Angliában tapasztalatokat gyűjtő, majd hazatérve aktívan politizáló és alkotó tudós ember egyszerre modernizáló és hagyományörző, egyszerre „reformátor” és udvarhű. H. Balázs Éva éppen Berzeviczy az életvilágok legkülönbözőbb szintjein megnyilvánuló, a szűkebb családi, tágabb rokonsági, baráti és egyéb csoport-, illetve rétegekötődéseinek szisztematikus analízise, a különböző tartalmú, műfajú és nyilvánosságú forrásszövegek egymásra vetítése, mintegy „dialógusba hozása” révén haladja meg a – fentiekben körvonalazott – konvencionális biográfia műfaji és tematikus kereteit.

Az 1950-es évek második felétől hosszú éveken keresztül szlovákiai levéltárakban és hazai terepen folytatott célirányos kutatómunkával feltárt, addig ismeretlen, részben Berzeviczytól, részben más rokon vagy baráti családoktól származó missilisanyag, valamint önéletrajzok, iskolai dolgozatok, útnaplók, könyvtárjegyzékek, helytartótanácsi akták, bécsi udvarhoz kötődő besúgói jelentések, szabadkőműves előadások, protestáns tervezetek, kéziratban maradt politikai, illetve gazdasági tárgyú írásművek nyomán kibontott egyéni életutat H. Balázs Éva arra is felhasználta, hogy illusztrálja és igazolja az 1780-as évek és a reformkor viszonylatában kimutatható progresszív politikai kontinuitásról alkotott egyik – az életmű

16 *Biographie schreiben*. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Wallstein, Göttingen, 2003. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 18.).

egészét tekintve többször és többféle kontextusban kifejtett – alaptézisét.¹⁷ Álláspontjának lényegi elemeit rendkívül tömören a következőkben összegezte: „A XVIII. század 70-es, 80-as éveiben felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermelő nemességnek egy, sajátos gazdasági tényezőktől indított élcsapata, melyet a reformkor előnemzedékének tekintünk. Tevékenysége azonban nem szűkül le gazdasági térre, – ehhez kapcsolódtak kulturális és politikai reformtörekvései is. E társadalmilag hatékony nemesi csoporthoz tartozott, ennek törekvéseit fejezte ki, ennek támogatását élvezte egy jelentős értelmiségi réteg.”¹⁸

A göttingeni diák, a nyugat-európai utazó, a szabadkőműves, a hivatalnok, a közéleti ember, a „reformátor” Berzeviczy eme különböző, paradigmatikusként ábrázolt szerepeihez kötöten jelenik meg egy tágabb, európai perspektívába helyezett, a korabeli Magyarország kulturális, társadalmi viszonyait és annak ellentmondásait bemutató történelmi tabló. Az angolszász alapítású göttingeni egyetemen az állam kötelességeiről, a polgárok tennivalóiról, a gazdasági élet mikéntjéről, s e hármásban a statisztikai tények jelentőségéről a történész-statisztikus Schlözer, a történész Spittler, a filozófus Feder, a természettudós Lichtenberg, s az ökonómus Beckmann professzoroktól tanuló Berzeviczy kapcsán a szerzőnek a göttingeni tudáseszményt és a korabeli Európában egyedülállónak tekinthető holisztikus szemléletű, a praktikumra irányuló tudományos programot, valamint ennek a magyarországi tudás- és tudományos transzferfolyamatokra gyakorolt igen jelentős hatását taglaló tudománytörténeti kitérője a Göttingen-jelenséggel, s a romantikus tudományfelfogással foglalkozó tudománytörténészek számára máig sokat hivatkozott kiindulási alap. A szabadkőműves Berzeviczyn keresztül kerülnek bemutatásra a felvilágosodás, a szabad szellemi légkör és a haladó törekvések műhelyeként aposztrofált páholyokban, olvasókörokbén folyó szervezkedések. H. Balázs Éva nagy érdeme, hogy először éppen ezzel a biográfiájával hívta fel a figyelmet a szabadkőművesség és a politikum, a kulturális, gazdasági, tudományos élet közötti, az elmélet és a gyakorlat síkján jelentkező, korábban figyelmen kívül hagyott belső összefüggésekre, amelyek meghatározó szerepet játszottak a reformkor, a polgári nemzetté válás előkészítésében.¹⁹ A hivatalnok Berzeviczy Gergelyről szóló fejezetben a bécsi kormánysszervek, a Helytartótanács és a vármegyék, szabad királyi városok, kiváltságolt kerületek alkotta középszintű vezetés közötti kommunikáció változó minősége, a Helytartótanács elvben a szakszerúsítés jegyében szervezett ügyosztályainak mindennapi gyakorlata, s általában a hivatali pálya különböző stációi jelennek meg. Mindemellett Berzeviczynek a parasztkérdésről, az ország kereskedelmi problémáiról, a vámügyekről készített fogalmazványaiiban vagy éppen a Nemzeti Színház ügyével foglalkozó aktáiban H. Balázs Éva a későbbi sokoldalú tudós alapvonásait ismeri fel. Az aktív politikai közéletet élő Ber-

17 Ezt az álláspontját először a Molnár Erik-vitában képviselte, a kapcsolódó téziseit összegző tanulmányt ld. *H. Balázs Éva: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle* 3. (1960) 319–322.

18 *Uő: Berzeviczy Gergely* i. m. (11. jz.) 7.

19 A szabadkőművesség széles horizontú tárgyalását ld. *H. Balázs Éva: A szabadkőművesség a 18. században. Világosság* (1977) 4. sz. 216–223.

zeviczy alakján keresztül bontakozik ki a nemesi-nemzeti mozgalom jórészt Észak-, Északkelet-Magyarország protestáns vállalkozó birtokosaiból verbuválódó élcsapata, s a szerző korszerűen alkalmazott genealógiai kutatásaival azonosítja be a Reformátorok Társaságának feltételezhető tagjait.

A Berzeviczy-biográfia megjelenését követően H. Balázs Éva tovább folytatta a 18. századra vonatkozó kutatásait. Az 1970-es évektől a felvilágosodás korának különösen az irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti jelenségei iránt mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban a korábbiaknál jóval nagyobb érdeklődés mutatkozott. A magyarországi kutató ugyanakkor éppen az 1970-ben megindult mátrafüredi felvilágosodáskonferenciáknak is köszönhetően széles európai kutatásba kapcsolódhatott be. A nyolc konferencia, amelyeknek H. Balázs Éva is aktív szervezője, előadója volt, a humán tudományosság legkülönbözőbb területein tevékenykedő kutatók nagy nemzetközi találkozásává vált.²⁰

Az 1960-as, 1970-es években egyre szélesedő, a hazai mellett további felvidéki, varsói, krakkói, bécsi, párizsi, hágai levéltári és kéziratári állagokkal bővülő forrásbázis nyomán H. Balázs Éva kutatásainak középpontjába – nagyban építve a Berzeviczy-életrajz következtetéseire, a „nyitva hagyott” vagy részleteiben nem kidolgozott problematikákra – a tereziánus évtizedek és II. József uralkodásának időszakára vonatkozóan a Habsburg-monarchia és Magyarország viszonya, a nemzetközi összefüggések rekonstruálása került. Ennek a további mintegy két évtizeden át folytatott, az egykori egyetemi tankönyvvel indult munkának a mind térben, mind időben kiterjesztett, újragondolt „termése” 1987-ben – a 21. századi olvasó szemszögéből nézve kissé félrevezető – *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* címmel, majd 1989-ben annotált formában a tízkötetes Magyarország története sorozat 1686 és 1790 közötti időintervallumot tárgyaló negyedik kötetében került kiadásra.²¹

20 A konferenciák Köpeczi Béla szervezésében indultak el, a kollokviumok tematikus arculatának kialakításában, a részt vevő előadók kiválasztásában kezdettől fogva aktív szerepet vállalt H. Balázs Éván kívül Benda Kálmán és Kosáry Domokos. (Az első konferenciát az MTA mátrafüredi üdülőjében tartották, innen a sorozat elnevezése.) Az első hat konferencia anyaga sorra nyomtatásban is megjelent: 1. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3–5 November 1970. Akadémiai, Bp., 1971.; 2. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5 Octobre 1972. Akadémiai, Bp., 1975.; 3. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 Septembre–2 Octobre 1975. Akadémiai, Bp., 1977.; 4. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1978. Journée d'études Voltaire-Rousseau. Akadémiai, Bp., 1981.; 5. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred, 24–28 Octobre 1981. Akadémiai, Bp., 1984.; 6.) Debut et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1984. Akadémiai, Bp., 1987. A hetedik mátrafüredi konferencia 1992-ben, a nyolcadik 1996-ban került megrendezésre.

21 *H. Balázs Éva: A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa és Uő: A nyolcvanas esztendőök drámája.* In: Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Akadémiai, Bp., 1989. (Magyarország története tíz kötetben IV.) 831–929., 1023–1123.

H. Balázs Éva Magyarország mellett immáron az ausztriai, itáliai, belga jelenségeket, történéseket, hatásokat és áthatásokat családi levelezések, naplók, uralkodói rendeletek és utasítások, hivatali akták, útleírások, szabadkőműves és rendőrségi bizalmas iratok szövegkontextusainak szembesítésével egy európai összképbe illesztő történelmi tablója kisebb és nagyobb léptékű biográfiák beillesztése révén mintegy humanizálta a felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsának Magyarországra alkalmazott gyakorlatát. Ennek során a tereziánus korszak bel- és külpolitikájának alaptörekvései, a Magyarország és a korabeli Európa irányában közvetített érvrendszerek, elméleti és gyakorlati természetű tanítások Kaunitz államkancellár, Zinzendorf Károly kormányzó, Joseph von Sonnenfels bécsi egyetemi professzor és Gerard van Swieten udvari orvos érzékenyen megrajzolt portréin keresztül válnak kézzelfogható valósággá. Ugyanígy II. József etatista programja, annak különösen a közigazgatás és igazságszolgáltatás területein megnyilvánuló pozitív, előremutató, új készségek elsajátítására nevelő tendenciái és egyes strukturális tökéletlenségei mindenekelőtt magyar protestáns nemesi családok kiemelkedő tagjainak egyéni pályarajzaiból bontakoznak ki.

Összességében a szintézisben a magyar társadalomtörténetnek új összefüggései jelennek meg: volt a 18. század utolsó harmadában a magyar elitnek egy számottevő része, amely sem „kuruc”, sem „labanc” nem akart lenni. Noha egy részük Bécsben élt, latinul levelezett, franciául társalgott, magyarul hibásan beszélt, de mindig önálló magyar politikát folytatott, tájékoztatta például a mindenkor bécsi követeket a sajátos magyar helyzetről és igényekről. Az 1848-as követelményeket lényegében már ekkor megfogalmazták, s az érlelődő folyamatban hol Bécs, hol a magyar társadalom volt a kezdeményező. Bécs reformtörekvései az egész birodalom emelkedését és a dinasztia tekintélyének növelését akarták szolgálni. Mindezzel H. Balázs Éva – a korszakkal foglalkozó kortársainál egyértelműen hangsúlyosabban, helyenként vitatkozva is – már a Berzeviczy-biográfiában az 1790 és 1830 közötti időszak viszonylatában jelzett folytonosságot emeli ki és erősíti meg: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke II. József politikai és államszervezési rendszerének az örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát.”²² Ezen érvelés mentén több további, történelemszemléletünket alapvetően meghatározó következtetésre jutott: a politikai tudatban Magyarország önállósága sohasem szűnt meg. Mindig is létezett a Habsburg Birodalmon belül egy virtuálisan önálló Magyarország. Az alispáni levelezések nyomán kimutatta, hogy a vármegyék, amelyeknek középszintű

22 H. Balázs É.: Bécs és Pest-Buda i. m. (1. jz.) 328. H. Balázs Éva progresszív politikai kontinuitásra vonatkozó, a szintézisben kifejtett nézetét a legelősebben Kosáry Domokos bírálta, ld. *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1996. 810–811. A 18–19. századforduló vonatkozásában a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésének a régebbi és újabb vitás pontjait historiográfiai igénnyel összegző legutóbbi írás: *Miskolczy Ambrus: Egy történelemszöveg anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság?* *Aetas* 20. (2005) 1–2. sz. 160–212., különösen 186., 201.

igazgatásában – különösen II. József korában – megfelelő számú, jobbára külföldi egyetemeken tanult, igen nagy számban protestáns vallású, felkészült szakemberek működtek, nem feltétlenül a konzervativizmus bátyái voltak.

Míg a Berzeviczy-életrajzban inkább az egyéniségre szabottan, mintegy jelzésszerűen, itt, a szintézisben szinte egymással összemosódva jelennek meg a jozefinizmus és a szabadkőművesség jelenségei. H. Balázs Éva a Festeticsek dégi levéltárának tanulmányozása kapcsán, a szabadkőművességnek a tereziánus korszakhoz kötődő, az ideológiai szempontból jelentős Draskovich-obszervanciáig visszanyúló analizisében arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a kor legjobbjai, politizáló arisztokraták és köznemesek, értelmiségi polgárok szabadkőműves páholyokban formálódtak, nevelődtek, és munkálkodásukkal a szabadság, a testvériség, a magyarul értelmezett egyenlőség elveit képviselték. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a szintézis a zseniális emberként ábrázolt II. József és egész eszmei-politikai rendszerének pozitív értékelésével zárul, érzékeltetve ugyanakkor annak minden drámaiságát, kapkodóan sietős voltát, kidolgozatlan elemeit.

H. Balázs Évának az utolsó alkotói periódusában, az 1990-es években, illetve az ezredforduló után született írásaiban a főszerep szintén a magyar történelem két nagy korszakát, a jozefinus évtizedet és a reformkort összekapcsoló személyiségek kisebb léptékű biográfiáinak jutott. Kedvencei közül Széchényi Ferenc vonzó férfiként, gyengéd családapaként, hatékony közéleti szereplőként, mi több, az ország díszeként jelenik meg, aki beprogramozta mindazt, amit később István fia teljesített be.²³ De ott van a magyar jakobinusként, politikai mártírként számon tartott Hajnóczy József, Széchényi Ferenc titkára, a nagy jogász, akinek történeti képét mintegy humanizálta. Személyiségét a művelt és szigorú apa, az evangélikusoknak a korszakban megtapasztalt balsorsa, a varázslatos Podmaniczky-kastély szellemi légköre és a pozsonyi tudós Benczúr József jogásztanár alakította.²⁴ Jelzésértékű az is, hogy H. Balázs Éva legutolsó, befejezetlenül maradt írása is egy biográfia bevezetője lett volna: a Göttingenben működő, az ott tanuló magyar diákok mentoraként is tevékenykedő fizikus-polihisztor Lichtenberg professzorról, akinek riasztóan gyenge, kezdettől fogva púpos, aránytalan, inkább komikusnak tűnő, meglehetősen előnytelen fizikai adottságaiból vezette le tudósi ambícióit.²⁵

Mint ahogyan nem fejezte be az 1795 után kakaslovnici birtokának magányába visszavonult Berzeviczy Gergely tudós szakírói tevékenységét feldolgozó biográfiáját, nem készült el Zinzendorf Károly gróf életének monográfiája, vagy Kaunitz kancellárról tervezett kötete, amelyhez kapcsolódóan dolgozott a testőr-

23 H. Balázs Éva: Széchényi Ferenc (1754–1820). In: 100 portré a magyar történelemből. Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Szerk. Rácz Árpád. 3. átd. kiad. Bp., 2002. 158–162.

24 Uő: Hajnóczy József (1750–1794). In: 100 portré i. m. (23. jz.) 2002. 153–155.

25 A Georg Christoph Lichtenberg-ről tervezett biográfia a Tankönyvkiadó „Európai Füzetek” sorozatában jelent volna meg. A kötethez elkészült bevezető szövege a H. Balázs Éva 90. születésnapjára készült, életművének legfontosabb magyar nyelvű írásait tanulmánykötetbe rendező könyvben került kiadásra, ld. H. Balázs Éva: Barátunk Lichtenberg. In: Életek és korok i. m. (4. jz.) 339–341.

futárok bemutatásán is.²⁶ Ez utóbbiak kisebb tanulmányok formájában²⁷ megjelentek, de egyik utolsó interjújában²⁸ ő maga a mulasztásai közé sorolta ezeket. A nemzetközi történésztársadalom mégis H. Balázs Évát tartotta számon és jegyezte mint elsőrangú Zinzendorf- és Kaunitz-kutatót.

*

„Sine ira et studio”, (tanítványi) elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy H. Balázs Éva a 18. század magyarországi és nemzetközi kutatói körében megkerülhetetlen és időtálló életművet alkotott. Publikált kötetein és egyéb írásművein kívül az ő esetében az életmű szerves részének tekinthetjük iskolateremtő pedagógiai és tudományszervező tevékenységét is. Mintegy öt generációt számláló népes tanítványi körében irányításával több mint száz szakdolgozat és 25 doktori disszertáció született, amelyek mindegyike személyiségre, habitusra szabott téma feldolgozása. A ma professzionális történészként, irodalomtörténészként működő egykori H. Balázs-tanítványok kötetei mutatják, hogy e témaadásaiban is ott munkált humanista látásmódja, a „megszemélyesített felvilágosodás” biográfiákban történő elbeszélgetésének igénye.²⁹

Krász Lilla

26 *H. Balázs Éva*: Egy forrás margójára. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 107–111.

27 *Uő*: A herceg. Anton Wenzel Kaunitz, az államférfi. *História* (1980) 4. sz. 5–8; *Uő*: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. In: *Études Historiques Hongroises*. I. Akadémiai, Bp., 1975. 449–468.

28 Elő-beszélgetés. H. Balázs Éva és Krász Lilla bemutatják a kötetet. In: *Életek és korok* i. m. (4. jz.) 21.

29 A szűkebb és tágabb tanítványi körből a legutóbbi időkig, többségében egykori szakdolgozati, ill. disszertációs témából kinőtt biográfiákat ld. *Poór János*: Hajnóczy József. Új Mandátum, Bp., 1998. (Magyar Szabadelvüek); *Szakály Orsolya*: Egy vállalkozó főnemes – Vay Miklós báró (1756–1824). ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2003.; *Balogh Piroska*: *Ars scientiae*. Közéltések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.; *Kurucz György*: Keszthely grófja, Festetics György. Corvina, Bp., 2013.; *Kulcsár Krisztina*: Ein fremder Adeliger zwischen der Königin und den ungarischen Ständen. Der Lebenslauf von Prinz Albert von Sachsen bis 1765 und seine Ernennung zum Statthalter des Königreichs Ungarn. In: *Adel im „langen” 18. Jahrhundert*. Hrsg. Gabriele Haug-Moritz–Hans Peter Hye–Marlies Raffler. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009. 275–288. (Zentraleuropa-Studien 14.); *Uő*: Idegenként a Hétszemélyes Tábla élén. Albert szász-tescheni herceg elnöksége (1766–1781). In: *A Kúria és elnökei*. I. Szerk. Bódiné Beliznay Kinga. Bp., 2014. 17–32.

CONTENTS

STUDIES

Boglárka Weisz: Who Was the First Treasurer? The History of the Treasurer's Office in the 14th-Century	527
Veronika Tóth-Barbalics: The Presidents and Vice-presidents of the Upper House during the Dual Monarchy (1867–1918)	541
Barna Ábrahám: Slovak Press and Government Press Policy in the Years of the Great War	565
Zsuzsanna Varga: Land Reforms in Central and Eastern Europe after World War II	583

WORKSHOP

Dániel Bácsatyai: Legal Education, Historiography and Chancellery in 14th-Century Hungary	607
András Vadas: Questions of the Terminology and Meaning of the Term <i>locus molendini</i> in the Middle Ages	619
Orsolya Manhercz: Re-acting the Trauma of 1848–1849 during the Imperial Visit of 1852	649

REVIEW ARTICLE	663
-----------------------	-----

OEUVRE	671
---------------	-----

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD-jelölt (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) • KRÁSZ LILLA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • MANHERCZ ORSOLYA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • TÓTH-BARBALICS VERONIKA főosztályvezető (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) • VADAS ANDRÁS PhD, egy. tanársegéd (ELTE), PhD-jelölt (Közép-európai Egyetem) • VAJNÁGI MÁRTA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • VARGA ZSUZSANNA, az MTA doktora, egy. docens (ELTE) • WEISZ BOGLÁRKA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható